

ΓΙΑΝΝΗ ΜΠΟΛΗ - ΔΗΜΗΤΡΗ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΑΡΑΚΤΙΚΗ
1843-1915
Ιστορία - Λεξικό Χαρακτών

*Στου Γιώργη του Καμπάση το Βιβλιοπωλείον,
εις την οδόν Αιόλου και μ' ενενήντα τρία,
πωλείται το καθένα διδακτικόν βιβλίον,
μα γίνεται και τόσων ειδών κυκλοφορία.
Και ξυλογράφος πρώτης ευρίσκεται σε τούτο,
που καθεμιάν εικόνα τελειώνει στο μενούτο.*

Γεώργιου Σουρή, εφ. Ο Ρωμηός, 8 Νοεμβρίου 1897

ΑΘΗΝΑ 2012

Κανένα τμήμα του βιβλίου δεν αναπαράγεται, δεν αποθηκεύεται σε οποιοδήποτε σύστημα ηλεκτρονικό, μηχανικό, φωτοαντιγραφικό και δεν μεταβιβάζεται σε καμία μορφή και με κανέναν τρόπο, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Εικόνα εξωφύλλου: Περικλή Σκιαδόπουλου, *Μελαγχολία*, 1863,
ξυλογραφία σε όρθιο ξύλο, 202 × 168.

Σελιδοποίηση / εξώφυλλο: fsdesign

Copyright © 2012: Εκδόσεις DaVinci

Έδρα: Ζωοδόχου Πηγής 75
Αθήνα, 106 81

Τηλ.: 210 3800568

Fax:: 210 3800331

e-mail: bookstore@davincibooks.gr

ISBN: 978-960-9732-01-7

Περιεχόμενα

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ	
Χρύσανθου Α. Χρήστου.....	9
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ, 1836-1910	13
Το Πολυτεχνείο από το 1836 έως το 1862	13
Το Πολυτεχνείο από το 1862 έως το 1910	22
Η ΧΑΡΑΚΤΙΚΗ ΣΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ	29
Περίοδος Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου	29
Μαθητές Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου	46
Περίοδος Αριστείδη Α. Ροβέρτου	80
Μαθητές Αριστείδη Α. Ροβέρτου	82
Περίοδος Νικόλαου Ι. Φέρμπου	111
Μαθητές Νικόλαου Ι. Φέρμπου	112
Ετήσιοι σχολικοί διαγωνισμοί, 1845-1865	116
Ετήσιοι σχολικοί διαγωνισμοί, 1866-1891	140
Ετήσιοι σχολικοί διαγωνισμοί, 1893-1908	152
Εκθέσεις	156
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	167
Άλλοι χαρακτές	167

ΕΙΚΟΝΕΣ	181
Μαθητές Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου	187
Μαθητές Αριστεΐδη Α. Ροβέρτου	209
Μαθητές Νικόλαου Ι. Φέρμπου	227
Άλλοι χαρακτές	235
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	247
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΑΡΑΚΤΩΝ	251

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Το βιβλίο των δύο μελετητών της νεοελληνικής τέχνης, Γιάννη Μπόλη και Δημήτρη Παυλόπουλου για την αποκάλυψη των «αφανών εικονογράφων», εργατών της ελληνικής χαρακτηριστικής του 19ου αιώνα, αναμφίβολα αποτελεί πολύτιμη συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής τέχνης. Δεν αναφέρεται μάλιστα αποκλειστικά και μόνο στη χαρακτηριστική —ξυλογραφία, χαλκογραφία, λιθογραφία—, αλλά και στη ζωγραφική και στη γλυπτική, αφού προσπάθειες των δημιουργών τους έχουμε και στη χαρακτηριστική.

Πρόκειται για έργο που δεν διακρίνεται μόνο για την αξιοποίηση άγνωστων μέχρι σήμερα αρχαικού υλικού, καθώς και για την ουσιαστική μνεία της σχετικής βιβλιογραφίας. Με την εργασία αυτή διαπιστώνει κανείς ότι ολοκληρώνεται η προσπάθεια εκείνη που έγινε σε προγενέστερα δημοσιεύματα των ίδιων μελετητών της ιστορίας της ελληνικής χαρακτηριστικής του 19ου αιώνα, τόσο των δασκάλων της όσο και των μαθητών τους.

Το βιβλίο ανοίγει με στοιχεία για την ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών, τους δασκάλους του και την εισαγωγή της χαρακτηριστικής —της ξυλογραφίας από το 1843 και της χαλκογραφίας δέκα χρόνια αργότερα, το 1854. Συνεχίζεται με τη διδασκαλία της χαρακτηριστικής, των δασκάλων της, σε χρονολογική κατάταξη, με πρώτη την περίοδο του Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου. Έπονται οι περίοδοι των δύο άλλων μεγάλων δασκάλων της ελληνικής χαρακτηριστικής τον 19ο αιώνα, του Αριστείδη Α. Ροβέρτου και του Νικόλαου Ι. Φέρμπου, με τις διαφορές στη διδασκαλία και τα μαθήματα —ορθά τονίζεται το ανανεωτικό πνεύμα που επικράτησε με τον Φέρμπο. Μετά από διάφορες πληροφορίες για τον τρόπο διδασκαλίας, παρουσιάζεται κατάλογος των μαθητών, με

βιοεργογραφικά δεδομένα, τα οποία βασίζονται στο Μαθητολόγιο του Βασιλικού Πολυτεχνείου και σε άλλες πηγές, ενώ ακολουθούν οι σχολικοί διαγωνισμοί με έργα που βραβεύθηκαν και οι εκθέσεις.

Πρέπει να προστεθεί ότι συμπληρώνονται και σημαντικά στοιχεία για το έργο και την προσφορά των δασκάλων, πέρα από το ότι έχουμε τώρα τα ονόματα και τη δραστηριότητα όλων των μαθητών που εργάστηκαν σε ποικίλες θεματογραφικές κατηγορίες της χαρακτηριστικής. Αξιοσημείωτο μέρος συνιστούν τα στοιχεία της εργογραφίας των μαθητών αυτών, μερικοί από τους οποίους δούλεψαν στην εικονογράφηση περιοδικών και εφημερίδων του 19ου αιώνα. Αλλωστε δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι αυτά ακριβώς τα έργα χαρακτηριστικής όλων των κατηγοριών πρωτοκαλλιέργησαν τις εικαστικές τέχνες στον τόπο μας, ιδιαίτερα στις επαρχιακές πόλεις, που δεν είχαν τη δυνατότητα να γνωρίσουν από κοντά έργα της ζωγραφικής και της γλυπτικής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης έχει και η διαπίστωση που κάνουν οι δύο μελετητές ότι κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα δεν περιλαμβάνεται η χαρακτηριστική στις εκθέσεις ζωγραφικής και γλυπτικής που πολλαπλασιάζονται. Σε ειδικό κεφάλαιο εντάσσονται χαρακτες που δεν γνωρίζουμε τη μαθητεία τους. Το βιβλίο κλείνει με εικόνες, βιβλιογραφία και ευρετήριο χαρακτών.

Μπορεί να επαναληφθεί εδώ πως με την προκείμενη μελέτη έχουμε μια πολύτιμη και πρωτότυπη προσπάθεια, όχι μόνο γιατί, για πρώτη φορά, χρησιμοποιούνται και αξιοποιούνται οι κάθε κατηγορίας πηγές, αλλά και για τη μέθοδο και τον βαθμό που εξαντλούνται τα στοιχεία τους, σε μια εργασία που διακρίνεται για την ακρίβεια, τη σαφήνεια, την πληρότητά της. Οι δύο μελετητές έχουν δείξει σε πολλαπλά δημοσιεύματά τους την ικανότητά τους στην αξιοποίηση των πηγών, στην τεκμηριωμένη εξαγωγή συμπερασμάτων και στην εξάντληση της σχετικής βιβλιογραφίας.

Χρυσανθος Α. Χρήστου

Ομότιμος Καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
Τακτικό Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όπως είχαμε υποσχεθεί το 2003 στον πρόλογο του βιβλίου μας για τους διδασκάλους της χαρακτικής στο Σχολείο των Τεχνών κατά την περίοδο 1843-1915 —τον Αγαθάγγελο Τριανταφύλλου, τον Αριστείδη Α. Ροβέρτο και τον Νικόλαο Ι. Φέρμπο—, θα ακολουθούσαν «ενότητες για τη διδασκαλία της χαρακτικής στο Πολυτεχνείο και για την εικονογράφηση εντύπων».¹

Το δεύτερο λοιπόν βιβλίο μας, που καθυστέρησε να δει το φως της δημοσιότητας, αναφέρεται στους μαθητές της χαρακτικής, της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας, στο Σχολείο των Τεχνών του Βασιλικού Πολυτεχνείου τα χρόνια 1843-1915. Περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό επαγγελματιών χαρακτών —τις υπογραφές των οποίων συναντάμε συχνά σε ξυλογραφίες ελληνικών και ξένων περιοδικών και βιβλίων του 19ου αιώνα, χωρίς να γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία για τη ζωή, τις σπουδές και τα έργα τους—, αλλά και ζωγράφων που πήραν μαθήματα χαρακτικής στα χρόνια των σπουδών τους. Με το υλικό αυτό συμπληρώνεται το ψηφιδωτό της εφαρμοσμένης ελληνικής χαρακτικής τον 19ο αιώνα, αποδεικνύοντας, σε πολλές περιπτώσεις, την υψηλή στάθμη της. Οποιοσδήποτε προσθήκες, ευκαίειες και αναμενόμενες, δεν θα τροποποιούν τα πράγματα· απλώς θα τα φωτίζουν στα επιμέρους. Ο Κυριάκος Ντελόπουλος σημειώνει σε ειδική μελέτη του για τα παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα: «θα πρέπει να αποτελέσει η αποκάλυψη των αφανών [εικονογράφων] πρόγραμμα μελλοντικής έρευνας»² —κάτι που μπορεί να έχει ισχύ και για τους εικονογράφους άλλων εντύπων του αιώνα. Ελπίζουμε ότι με το βιβλίο μας

¹ Μπόλης - Παυλόπουλος, 2003, σ. 11.

² Ντελόπουλος, 1995, σ. 33.

αυτό συμβάλλουμε στην «αποκάλυψη των αφανών εικονογράφων» κατά τον αρκετά ανεξερευνήτο σε πλάτος και βάθος 19ον αιώνα.

Φιλοδοξήσαμε να αποκαταστήσουμε την ιστορία της ελληνικής χαρακτηριστικής τον 19ον αιώνα. Προηγούνται κεφάλαια για την ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών και για τη διδασκαλία καθενός από τους τρεις διδασκάλους της χαρακτηριστικής. Ουσιαστικό μέρος του κειμένου είναι τα βιοεργογραφικά σημειώματα των μαθητών των τριών διδασκάλων στο Σχολείο των Τεχνών, ένα λεξικό των χαρακτών του 19ου αιώνα. Στοιχεία για τη μαθητεία τους αντλήσαμε από το αναξιοποίητο, μη μελετημένο ακόμα όπως και όσο θα έπρεπε, Μαθητολόγιο του Βασιλικού Πολυτεχνείου, καθώς και από φακέλους του ίδιου αρχείου των χρόνων 1844-71, υλικό που περισώθηκε κατά τη μεταστέγαση του ιδρύματος στην Πολυτεχνειόπολη Ζωγράφου. Σε παράρτημα εντάξαμε χαρακτες γνωστούς σαν ονόματα από έργα τους: η μαθητεία τους δεν προέκυπτε από την έρευνά μας.

Ως προς τη δομή του βιβλίου τώρα: διατηρήσαμε το ίδιο πρότυπο, με τις εικόνες και τον υπομνηματισμό της ιστορίας της ελληνικής χαρακτηριστικής σε συμπληρωματικό, όχι δευτερεύοντα, ρόλο· συμμεριζόμενοι, επιπλέον, καλόπιστες παρατηρήσεις αναγνωστών του πρώτου βιβλίου μας, κάναμε υποσελίδιες τις σημειώσεις, προκειμένου να γίνεται ευχερέστερη η ανάγνωσή τους και να καθίστανται λειτουργικότερες ως προς το κείμενο.

Εκφράζουμε ευχαριστίες στην Πρυτανεία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου και στους αρμοδίους υπαλλήλους του, που έκαναν εφικτή την προσέγγιση του αρχείου του· στους συλλέκτες Ιάκωβο Γ. Βαγιάκη, Χρήστο Κανάκη, Μπάμπη Λεοντιάδη και Ιορδάνη Χριστοδούλου και στον εκδότη του περιοδικού συλλογές Αργύρη Βουρνά, για διάφορες πληροφορίες· στους φίλους Κωστή Λιόντη και Νίκο Λογοθέτη, για τη βοήθειά τους στη συγκέντρωση υλικού. Τον εκδοτικό οίκο da Vinci ευχαριστούμε, γιατί μας εξασφάλισε το κλίμα που επέτρεψε να υλοποιήσουμε το εγχείρημα τούτο.